

B. K.-Né

Életrajz

B. E. 78 éves, de koránál jó tíz évvel fiatalabbnak néz ki. Népszínház utcai hatvanas évekbeli, kényelmesen berendezett lakásában férje 1987-ben bekövetkezett halála óta egyedül él. Szenvedélyes utazó, igényli és élvezi változatosságot. Lányával és unokájával napi kapcsolatot tart. Szellemileg és fizikailag aktív, bridzsel, színházba, moziba jár, és barátaival is gyakran találkozik. Az interjú három ülésben készült.

Nem tudom, hogy honnan ered a családom. Az anyai családomat S.-nek hívták, amiből arra következtetek, hogy Ausztriából származhattak. Talán a híres S. szállító családhoz is van közük, de lehet, hogy tévedek.

A[z apai] nagyszüleim hamar meghaltak, én még nagyon kicsi voltam, ezért nem sok mindenre emlékszem. Az apai nagyapám, B. I. Nagyszöllősen született 1855-ben. Szabó volt. Első felesége korán meghalt, nem született gyermekük. Második felesége, az én nagyanyám, K. K. volt, akinek öt gyereke született, kétévente egy. Mivel apám még gyerek volt, amikor az anyja meghalt, róla végképp nem tudok semmit. A nagyapám időskorában velünk lakott a Bérkocsis utcában [Budapesten]. Amikor lementem vele sétálni, a barátai nagyon kedvesek voltak velem. Másra nem is emlékszem vele kapcsolatban. Négy éves voltam, amikor 1930-ban meghalt.

Apunak, B. Á.-nak négy testvére volt: B., K., D. és J. K. még az 1920-as években meghalt. B. az első világháború után Buenos Airesbe ment, mást nem is tudok róla. D. Szegeden élt, és utazóként kereste a kenyerét, paprikát adott el nagykereskedőknek. A családjával együtt Ausztriába került [a holokauszt alatt], onnan jöttek haza [Randolph Braham kutatásai szerint 1944 nyarán Szegedről az első két transzportot Auschwitzba irányították, „de csak az egyik jutott el oda. A másikat a németek Strasshofba irányították, cserébe a vonatrakomány kecskeméti zsidóért, akiknek Ausztriába kellett volna menniük, de figyelmetlenségből és rutinszerűen Auschwitzba parancsolták őket”. A harmadik transzportot eleve Strasshofba irányították, az ezekben lévő 5739 ember túlnyomó többsége túlélte a deportálást. – A szerk.]. D. bácsi a háború után, az 1960-as években halt meg. Egy lánya volt, aki nemrég halt meg. J. Budapesten élt, és utazó volt [lásd: kereskedelmi utazó]. Nem tudom, mivel kereskedett. Egy lánya, egy fia és egy keresztény nevelt lánya volt. A lánya Újvidékre ment férjhez ment, és ott a gyerekével együtt a Dunába lőtték [lásd: újvidéki vérengzés]. A fia az Adria Biztosítónak volt az igazgatója. 1938-ban kitették, és elvitték munkaszolgálatra. 1942-ben leszerelték, majd megint elvitték. Másodszor már nem jött vissza. A nevelt lány a háború alatt bújtatta a családot. Ennyit tudok az édesapám családjáról.

Anyai nagypapám, S. G. egészen kis koromban meghalt, ezért róla semmi emlékem sincsen. Annyit tudok, hogy az eredeti szakmája cipész volt, és amíg élt, a családi szatócsüzletben dolgozott. A nagymama, L. A. Tiszabón született [Tiszabő nagyközség volt Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, 1910-

ben 2200, 1920-ban 2100 főnyi lakossal. – A szerk.]. A polgári [lásd: polgári iskola] után férjhez ment a nagypapához, és egymás után szülte a gyerekeket. Haláláig a háztartást vezette, és a családi üzletben dolgozott. A család eredetileg Tiszabőn lakott, de az első világháború idején átköltöztek Törökszentmiklósról [Törökszentmiklós – nagyközség Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, 1910-ben 25 100, 1920-ban 26 300 lakossal. Járási szolgabírói hivatal székhelye volt, több nagy téglagyára volt a 20. század első évtizedeiben, és volt polgári iskolája. – A szerk.]. A gyerekek mind Tiszabőn születtek. Ros Hásánakor és Jom Kipurkor a nagyanyám és a nagynéném bezárták az üzletet. Nem voltak kóserek, de nem ettek disznóhúst, és disznózsírral sem főztek [lásd: étkezési törvények]. A zsidó nagyünnepeket megtartották, de azt nem tudom, hogy templomba jártak-e. Kiskoromtól minden nyáron Törökszentmiklóson nyaraltam.

L. A., a nagymama egyik testvére könyvkötő volt. A feleségével, S. P.-val és a gyerekeikkel Pesten élt. Ez egy dupla rokonság volt, mert anyám testvérének a férje és P. testvérek voltak. A. a háború alatt halt meg. P. és a lányok bujkáltak. Az egyiket a keresztény férje bújtatta. A lányok még élnek.

A nagyszüleimnek anyuval együtt összesen nyolc gyereke született: S., P., A., I., E., L. és D. S. kereskedő volt Dévaványán [Dévaványa – nagyközség volt Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, 1910-ben 13 500, 1920-ban 13 300 lakossal. – A szerk.]. Elvitték [azaz deportálták], és nem jött vissza. P. Törökszentmiklósról Pestre, a Dob utcába költözött. A férje vaskereskedő volt. Két gyerekük született. A fiút elvitték munkaszolgálatra, és Kiskunhalason agyonverték. A lány férje őskeresztény volt, ő úgy menekült meg, hogy bújtatta a férje családja. B. órás volt, Kunhegyesen élt. Két fia született: egy fiú az első házasságából, aki Auschwitzban halt meg, és még egy fiú a háború után, a második házasságából. B. túlélte a háborút, és az 1950-es években halt meg, Budapesten. I. kereskedő volt, Törökszentmiklóson a családi boltot vitte. Később, 1940-ben ment férjhez azért, hogy ne maradjon egyedül. Auschwitzba deportálták a férjével együtt. Nem jöttek vissza. E. 1938-ban vagy 1939-ben ment férjhez. Egészen addig, míg Pestre nem költözött, I.-vel, L.-val és nagymamával együtt a családi üzletben dolgozott. Később háztartásbeli volt, egy lánya született. Budapesten volt gettóban. 1987-ben halt meg. L. tanult szakmája cipész volt, de ő is a családi üzletben dolgozott. Egy S. I. nevű nőt vett feleségül. A háború után két gyerekük született. Mindketten Budapesten élnek. L. 1994-ben halt meg Budapesten. D. háztartásbeli volt. Budapesten halt meg az 1950-es években. Egy gyerekük volt, ő a 1980-as években, Buenos Airesben halt meg.

Anyám, S. E. 1902-ben született, Tiszabőn. Békés természetű, szép asszony volt. Fekete, kis gömbölyű, de szép. 1923-ban jött fel Pestre. A nagymamám egyik lánytestvérének a Dob utca környékén volt egy étkezdéje, és oda hozták fel anyut. Van egy édes családi mendemonda, ami jól mutatja, milyen egyszerű volt anyu, amikor vidékről felkerült. Még soha nem volt moziban, ezért a nagynénje elvitte. Rajta kívül mindenki ült, és anyám csak állt. A nagynénje megkérdezte: „Miért nem ülsz le?” Mire azt mondta: „Hova üljek, hát nincsen székem!”

Apám, B. Á. 1894-ben született Budapesten. Magas, jóképű ember volt. Hirtelen haragú ember volt, de nem a családjával szemben. Nem tudok semmit a gyerekkoráról. Az eredeti szakmája géplakatos volt [A melléklet fénykép tanúsága szerint a MIKÉFE-ben szerzett képesítést 3 éves tanonckodás után, 1910-ben. – A szerk.]. Baloldali szocdem volt, de nem járt el politikai körökbe. Tagja volt a Vasas Szakszervezetnek, ott futballozott. Nem tudom, mikor és miért nyergelt át a kereskedelemre. Mire én megszülettem, a szüleim már kereskedők voltak, és edénnyel foglalkoztak. 1944-ben halt meg Günskirchenben [Az apja vagy nem Günskirchenben halt meg,

vagy 1945-ben halt meg: a günskircheni táborat ugyanis 1945. március 12-én létesítették. Lásd a szócikket. – A szerk.].

A szüleim úgy ismerkedtek meg, hogy bemutatták őket egymásnak. 1923-ban esküdtek a Rumbach Sebestyén utcai templomban [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Jól megvoltak. Nem tudok arról, hogy vita vagy veszekedés lett volna közöttük. Én 1926-ban születtem. Az öcsém, B. G. három évvel később, 1929-ben. Jól kijöttünk egymással, de azért előfordult, hogy gyepáltuk egymást. Volt néhány féltékenységi jelenet, mikor az öcsém még kicsi volt. Akkoriban divat volt a boykabát, ami egy sötétkék egyenkabát, aranygombokkal. Mivel idősebb és a nagyobb voltam, én kaptam meg az új boykabátot. G. jól megsértődött, amiért a levetett dolgaimat kellett hordania.

A Bérkocsis utcában, egy szoba-konyhás utcai lakásban éltünk, nagyon szerény körülmények között. Két ágy, két éjjeliszekrény, egy dívány és két szekrény között egy asztal állt benne székekkel. A vécé kinn volt a folyosón. A konyhában mosakodtunk lavórban. A vizet a tűzhelyen melegítettük. Hetente kétszer dézsában fürödtünk, a konyhában. Mindenkinek külön vizet melegítettek.

A Népszínház utcában volt az üzletünk. Zománcedényt, vasárut, üveget és porcelánt árultunk. Nem volt nagy az üzlet, de raktár is tartozott hozzá, ahol az árut tárolták. Kirakata is volt. Nem álltunk rosszul, négy alkalmazottunk és egy teherautónk is volt, amivel a szüleim vásárra jártak. Anyu vezette a háztartást, és segített apunak. Anyu is ment apuval, szóval mindketten szerezték az árut. Apu zománcedényt árult a vásárokon. Amikor 1936-ban itt, a házban nyitottak egy üzletet, anyu is árult. És apu járt – mert volt sofőr – a vásárokra. A szüleim nem nagyon jártak össze senkivel a családon kívül. Nem sok idejük volt. Sokszor éjjel kettőkor keltek fel, és mentek dolgozni, attól függően, hogy hol, milyen távolságra volt a vásár. Akkor hazajöttek, lepakoltak. Néha, amikor a szüleim elfoglaltak voltak, jött egy lány, aki vigyázott rám és a testvéremre. Előfordult, hogy nálunk is aludt.

A vasárnap volt általában véve az egyetlen, amikor együtt volt a család. Szép nagy család voltunk. Vasárnaponként P. néniéknél jött össze a család. Vasárnap délelőtt apám mindig elment a Mienk Kávéházba, ami a Bérkocsis utca és a [József] körút sarkán volt. Az egy nagy kávéház volt, nyomdászok, kávéso, mind összejöttek délelőtt, kártyáztak és beszélgettek. Délben apu hazajött ebédelni, és délután átmentünk a P. néniékhez, ahol mindenki összejött, aki Pesten élt. Ott éltük az életünket, gyerekek és a felnőttek. Ez olyan jó volt. Sajnos a második világháború után ez megszűnt. De addig ez egy olyan élmény volt, ami tényleg felejthetetlen, mert kellemes volt, és az ember érezte a családi összetartozást.

Elemi iskolába a Röck Szilárd utcai államiba jártam. Akkoriban természetes volt, hogy elemiben és polgáriban [lásd: polgári iskola] hittanóra volt, ezért én is jártam. A németet utáltam egyből, úgyhogy nehezen tanultam meg. De tanulni kellett, nem volt mese. Polgáriba a Tisza Kálmán téri iskolába jártam. Sütő Irén, aki később színésznő lett, az osztálytársam volt [Sütő Irén (1926–1991) – színésznő, 1962-től haláláig a Thália Színházban játszott. A Reflektor Színpad alapítója és művészeti vezetője volt 1978–1990 között. – A szerk.]. Mindketten nagyon rosszak voltunk. Volt olyan tanárnő, aki bejött, és azzal kezdte az órát, hogy azt mondta, hogy Sütő ebbe a sarokba, te abba a sarokba. Télen felöntötték az iskola udvarát, és ott lehetett korcsolyázni. Nem csak ott lehetett, mert abban az időben általában minden udvaron lehetett korizni, amit nagyon szerettem.

Ha valamelyik zsidó gyerek nem tudott valamit, az osztályfőnököm és magyartanárom, Boczainé, akinek a férje alezredes volt, azt mondta, hogy „Menj Palesztinába!”. Abban az időben ő méltóságos asszony volt [A „méltóságos” megszólítás a III-V. fizetési osztályba tartozó vagy magas kitüntetéssel bíró vagy főnemesi származású (grófi és újabb időkben bárói címmel rendelkező) személyeket (és feleségüket) illette meg. – A szerk.]. A férje a háború alatt fogságba került és meghalt. A Döbrentei téren lakott, egyedül maradt. A háború után néhányszor bejött az üzletünkbe, és akkor adott anyám neki pénzt meg edényt.

Volt egy osztálytársnőnk, Horváth Erzsinek hívták. A nagyszülei kocsmája a Rákóczi tér egyik mellékutcájában volt. Mindig lopta a kasszát. Elvitt két forintot, hármat. Akkoriban tíz fillér volt egy fagylalt. Jó néhányan összejöttek, és elmentünk az olasz fagylaltozókba, ahol Erzsike fizette a fagyikat, mert nekünk nem volt pénzünk. Néha moziba is befizetett bennünket. Az első sorban ültünk, mert csak arra volt pénzünk. Majd kitört a nyakunk.

Az elemiben és a polgáriban is hetente egyszer vagy kétszer kötelező volt a hittanóra. Héberül is tanultam az iskolában, de nem tudok se olvasni, se írni. Minden pénteken délután külön istentisztelet volt a diákoknak a Dohány templomban [lásd: Dohány utcai zsinagóga]. Az nem volt kötelező, de mentünk az osztálytársaimmal. A összes gimnáziumból, polgáriból, kereskedelmiből, mindenhol ott voltunk. A földszint tele volt a diákokkal. Együtt voltunk, és énekeltük a 'löcho dajdi'-t [lásd: „Lechá dodi”]. Ma már csak ennyit tudok. Nem is tudom tovább. Amikor 1940-ben elvégeztem a negyedik polgárit, a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] miatt már nem mehettem se gimnáziumba, se kereskedelmibe. Így varrni tanultam.

Eljártam a Hanhacba [lásd: Hanoár Hacioni Magyarországon], akik a Király utca és a Vörösmarty utca sarkán voltak. Nagyon jól éreztem ott magam, mert nagyon jó társaság volt együtt. Sok érdekes szihánk [héber: 'beszélgetés, megbeszélés' – A szerk.] volt, amikből sokat lehetett tanulni, és hóráztunk [lásd: óra] is néha. A fiúk nagy része a Kereskedelmi Akadémia – akkor úgy hívták Kerak – diákja volt. A lányok is helyesek voltak, polgári társaság volt. Ez 1939-1940-ben volt, amikor tizenhárom-tizennégy éves voltam, fiatalabb, mint a három-négy évvel idősebb többiek. A szüleimet nem zavarta, hogy eljárók. Apámnak egy kikötése volt, hogy este nyolcra haza kellett menni. Pénzem nem volt. A Király utcából hazáig végig rohantam, hogy nyolc órára otthon legyek. Aztán elmaradtam a cionistáktól. Azt hiszem, hogy megszűnt, vagy nem tudom, mi volt.

Néha a Goldmark Terembe is elmentünk táncolni. Nagyon jó vegyes társaság jött össze, már nem emlékszem, hogyan jöttünk össze, de nagyon jóban voltunk. Mindennap összejártunk. Ott voltak a barátnőim: Blau Juli, akit első polgáritól ismertem, Práder Ili, aki keresztény volt, és Komlósi Éva. És persze ott voltak a fiúk is.

Nem voltunk vallásosak, de a nagyobb ünnepeket megtartottuk. Az ünnep nálunk azt jelentette, hogy az üzlet be volt zárva, és ünnepi vacsora volt. Anyám péntek este gyertyát gyújtott, de szombaton nem zártunk be [lásd: szombati munkavégzés tilalma; gyertyagyújtás; szombat]. A bárheszt mindig apám vágta fel. Ünnepi ebéd és vacsora csak Ros Hásánakor volt. Azon a napon anyám imádkozott, és elment a Dohány utcai templomba. Arra nem emlékszem, hogy apám templomba ment volna. Jom Kipurkor böjtöltünk. Utána otthon mindig volt kuglóf meg kávé vagy kakaó és ünnepi vacsora. Anyu ment a templomba, mi meg a Luluval, a barátnőmmel [Blau Julianna] szórakoztunk. Egyszer Jom Kipurkor az ő cselédlányuk ruháiban mentünk el a templomba. Otthon soha nem tartottunk szédert, de macesz volt otthon meg, azt hiszem, kenyér is. Egyszer a

szomszédunk, aki vallásos volt, meghívott széderre. A testvéremnek adták a maceszt, hogy dugja el [lásd: áfikómen], ő meg ráült, hogy nehogy megtalálják. Emlékezetes széder volt. Egyszer, tizenkét-tizenhárom éves koromban a Nagy Fuvaros utcai templomban volt egy Purim ünnepély, ahol Ahasvérus királynak öltöztem. A palástot egy lepedővel váltottam ki, azzal voltam körbetekerve. Ahogy fölléptem a színpadra, belebotlottam a palástba, és Ahasvérus király egyből hason feküdt. Ez egy emlékezetes Purim volt. Hanukakor nem gyújtottunk gyertyát, de nagyon szeretünk trenderlizni. Se a karácsonyt, se a húsvétot nem ünnepeltük. Húsvétkor jöttek locsolni a szomszédok meg ismerősök, de más nem volt.

A testvéremnek tizenhárom éves korában volt bár micvója. Nekem is volt bát micvóm a Dohány utcai templomban. Nem tudom már, hogy melyik rabbi csinálta, csak arra emlékszem, hogy nagyon sokan voltunk ott egyszerre. Minden iskolából ott voltak a lányok, akik péntekenként is lejártak a zsinagógába. Nem kellett külön készülni rá. Csak ott álltunk, és a rabbi megáldott minket. Nem kaptam ajándékot, és ünnepi vacsora sem volt.

A szüleimmel nem jártunk nyaralni. Kicsi koromtól kezdve Törökszentmiklóson töltöttem a nyarakat, úgy két hónapot, mikor az iskola befejeződött. A testvérem is lent volt, de nem olyan sokat, mint én. Amikor ő már nagyobb volt, nemigen akart lejönni. Nagyon szerettem ott lent lenni, mert megvolt a társaságom, és nagyon jól éreztem magam.

A nagyszüleim, a nagynéném, I. és E. és L., a nagybátyám is Törökszentmiklóson éltek. Szatócsüzetük volt, ahol fűszert, edényt, porcelánt és vegyescikkeket árultak. Piac idején kipakoltak, és akkor ott is árultak. Egy évben egyszer nagyvásár volt, akkor edényt árultak. Négyen vitték az üzletet. A nagyvásár óriási élmény volt. Mindig augusztus vége felé tartották, és akkor apuék is lejöttek árulni a teherautóval. A testvéremmel azt nagyon élveztük, a nagymamáméktól apuékig szaladgáltunk. Az volt a nyaralásunk vége, hogy a szüleink hazahoztak a teherautóval bennünket.

A nagyanyámék és a nagynénémék normális anyagi körülmények között éltek, nem jobban. Minden vagyonuk az üzlet és az a kis ház volt, ahol a laktak. Nagyon szerettem a régi házat, mert olyan kis aranyos, tipikus vidéki ház volt. Úgy nézett ki, hogy bementünk, és az ajtótól kezdődött egy köves folyosó. Abból nyílt az előszoba, a végében pedig egy kamra volt. Volt még egy nagyszoba és egy kishálószoba is. Mindkét szobának földpadlója volt [vagyis döngölt agyag]. Villany nem volt, petróleumlámpát használtunk. Ahogy bementünk a kapun, volt egy kis virágos- és zöldségeskert, és a kerítés hajnalkával volt befuttatva. Volt még egy hátsó udvar is, ahol egy nyári konyha volt. A nagyszoba sötét volt, hálószobának volt berendezve: két ágy, két éjjeliszekrény, egy nagy tükör, egy dívány és egy mosdóállvány volt benne. A kisebbik szobában két ágy és egy kisasztal volt. Nem volt se bejárónő, se cseléd.

Törökszentmiklóson sok zsidó élt [Az 1920-as népszámlálás adatai szerint a lakosok 2,5%-a, 671 fő volt izraelita vallású. – A szerk.]. Úgy tudom, hogy nemigen jártak össze. Zsidó klub vagy hasonló nem volt Törökszentmiklóson. De nekem volt ott egy zsidó barátnőm és udvarlóm is, amikor már nagyobb voltam. Két keresztény barátnőm volt, akikkel a tánciskolába jártunk. A gazdakörben volt a tánciskola, és minden nyári szünetben lejött egy tánctanár.

Nagyon sok kereszténnyel voltunk jóban. A szomszédunk szintén keresztény volt, a Banai Ilonka, akivel nagyon jóban voltam, együtt mentünk a libákat legeltetni, amikor kicsik voltunk. Mivel mi

zsidók voltunk, nálunk libazsír volt a főzéshez. Náluk disznót öltek, és disznózsírt használtak. Én szerettem a disznózsíros kenyeret, Ilonka szerette a libazsíros kenyeret, így aztán elcseréltük az uzsonnára csomagolt zsíros kenyereket. A nagyanyámmal szemben lakott a Mikházi néni. Amikor kicsi voltam, akkor mindig jött a Mikházi néni, hogy „Jössz répát enni ki a földre?” „Megyek!” És akkor kimentem vele a földre. Kiszedte a répát a földből, megtörülte, és én ott, helyben jóízűen megeszegettem. Emlékszem, hogy mindig tudtuk, mikor megy a Horthy Kenderesre a rezidenciájára [Kenderes mintegy 20 km-re van Törökszentmiklóstól], mert akkor az úton végig csendőrök álltak, és vigyáztak. Egyébként nem tapasztaltam én akkor még semmit. Keresztényekkel éppen úgy jóban voltam, mint zsidókkal.

1940-ben, amikor már a nagyszüleim nem éltek, I.-ék eladták a kis házat, és vettek egy nagy, háromszobás házat a Főutcán. A nagy házban ugyanaz a bútor volt, mint a régiiben. Fürdőszoba ott sem volt, de már volt villany, és nem föld volt a padló. A nagy házat nem szerettem, mert olyan üres volt a kertje. Abban a házban kevés időt töltöttem.

Apámat 1938-tól kezdve állandóan behívták. Amíg katona lehetett, addig katonaként vonult be. Vöröskeresztes szanitéc volt, és sofőrködött Esztergomban, aztán kikerült az orosz frontra. A hadsereg a teherautónkat 1944 előtt is igénybe vette, hol apuval együtt, hol sofőrrel vitték el. A végén úgy elvitték, hogy többet vissza sem hozták. Amikor már nem lehetett katona, elvitték munkaszolgálatra. Esztergom-Táborban volt, és még máshol is, de nem tudom pontosan, hol.

Ahogy jöttek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], az üzletet meg kellett szüntetni. Amikor bezártuk a Népszínház utcai üzletet, leadtuk a ház pincéjébe ládában az alpakka evőeszközöket meg a megmaradt árut. Volt egy nagyon készséges, udvarias segédünk. Anyám látta, hogy röhögött, amikor fölpackolta és elvitte a dolgainkat. A nagykereskedőnknel dolgozott egy adminisztratív dolgozó, akinek a férjével apám összeismerkedett. 1943-ban a Rózsa utca és a Dob utca sarkán apu nyitott egy üzletet. Minden a férfi nevén volt, merthogy ő volt a stróman. Amikor megvolt minden berendezés, akkor a férfi szépen kirúgta apámat, úgyszólván odaveszett minden.

1944 telén lent voltam Törökszentmiklóson. Akkor már csak I. nagynéném és a férje éltek a házban, a nagymama addigra már meghalt. Beverték az ablakainkat. Tizenöt éves voltam. Nagyon megijedtem. A nagynénémék is nagyon megijedtek. Amikor ez történt, odaszaladtak hozzám, mert én egy másik szobában laktam. A néhány napig, amit még lent voltam, nem mertem külön aludni, annyira féltem az ablakbeveréstől. Nagyon rossz érzés volt, ami történt, félelem maradt bennem utána. Nem csak a mienkét verték be, hanem az összes házét, ahol zsidók laktak. Pár nappal az után, hogy ez történt, el is jöttem. Két nappal később, március tizenkilencedikén bejöttek a németek [lásd: Magyarország német megszállása].

1944. március tizenkilencedike vasárnap volt. Apám hazarohant, és mondta, hogy Budapestet megszállták a németek, és már a Népszava Kiadót, ami itt volt a Conti utcában, is elfoglalták. Akkor lementem az utcára, és láttam, ahogy ott vonultak a német katonák. Nem volt szép látvány nekem, főleg mert voltak, akik éljenezték őket. 1944 júniusában a Bérkocsis utcából a nagynénémhez, P.-hez és a férjéhez költöztünk, a Dob utca 71-be, mert az ő lakásuk egy csillagos házban volt.

A németek bejövetele után Komlói Ibi barátnőmmel együtt a Persil gyárban dolgoztunk. Dobozokat csináltunk egy gépsoron. Volt ott egy részleg, ahol a zsidó lányokat foglalkoztatták.

Amikor hadiüzemmé nyilvánították a gyárat, az igazgató azonnal elküldött minket, mert nem akarta, hogy elvigyenek bennünket. Ezenkívül együtt takarítottunk romot. Vertük a téglát a [Teréz és Erzsébet] körút és az Andrássy út sarkán. Azért mentem romot takarítani, mert a barátaimtól úgy tudtam, hogy munkaszolgálatnak minősül. Azt hittem, ha csinálom, akkor nem visznek el. Nem katona, hanem egy építőmester felügyelte a munkánkat.

1944. október tizedikén romot takarítottam. Október tizenötödikén volt a Horthy proklamációja. Ez volt egy óra körül, és mi két órakor a Dob utca 71-ben voltunk a zsidó házban, ahol a nagynénémék laktak. Két órakor az SS-ek lezavartak a pincébe bennünket, mert azt mondták, hogy kilőttünk a Royal Szállóra, ami ott volt, sréhen szemben. Azt hittük, hogy agyonlőnek bennünket, mert a magyar nyilasok gépfegyverrel a mellettünk lévő házban is lelőttek embereket. A férfiakat – a testvéremet és apámat is – elvitték a Tattersalba, a nőket pedig a Rumbach templomba. De közben ott este egy nyilas nő, aki már beszélni se tudott, csak ugatott állati hangon, gránátot akart közénk vágni, de az SS nem engedte meg. A Rumbach templomban voltunk két-három napot bezárva. Akkor hazaengedtek bennünket. A testvéremet egy rendőr hozta ki a Tattersalból, mert látta, hogy kis vékony fiú. Tizennégy éves volt a testvérem. Végtelenül rendes, jóindulatú rendőr volt, aki el nem fogadott semmit az ég adta világon. Apu otthon volt, bujtattuk, hogy ne kelljen neki bevonulnia.

Nekem voltak munkaszolgálatos barátaim, akik a Vörösmarty utcában, a skót iskolában voltak elszállásolva [A Budapesti Református Egyház Skót Misszió Polgári Leányiskolájában. A Skót egyház 1838-ban indította meg az ún. zsidó missziót, és 1841-ben Pesten is létesített állomást. A szabadságharc után egy ideig szüneteltették a tevékenységüket, majd folytatták munkájukat. A misszió épületében elemi és polgári leányiskola és leányotthon működött, ahova főleg zsidó származású lányokat vettek föl. A misszió élén egy skót és egy magyar lelkész állt, az iskolákban pedig 16 tanerő tanított. – A szerk.]. Aztán a KISOK-pályára kellett vonulni, október végén volt, de a napra nem emlékszem. A nyilasok összeírták és összeszedték az embereket. Hangszórón mondták be, hogy ki merre, hová menjen. A fiúk azt mondták nekünk, hogy aki időt nyer, az életet nyer. Ne jelentkezzünk be. Nem kell nekünk elsőnek lenni. És ott összeverődünk mi, lányok, akik romot takarítottunk. Vagy tízen voltunk. Azt csináltuk, hogy mikor idejött valaki nyilas vagy csendőr vagy rendőr meg katona, akkor mondtuk, hogy nekünk azt mondták, hogy mi ide álljunk. Egyik sarokból a másikba álltunk. Úgyhogy valahogy kihúztuk, és akkor este bekiabálták mikrofonba, hogy aki eddig nem ment el, az menjen haza, és majd kell jelentkezni. November tizedikén a házból szedtek össze. Apámat a munkaszolgálatos fiúk bevitték a skót iskolába. Ezek a fiúk, a barátaim, akik mindig jöttek velünk, vigyáztak ránk tényleg.

Azt hittem, hogy én mentesítve vagyok, de pechem volt, mert nem. Engem elvittek. Így kerültem Lichtenwörthbe. Végig zuhogott az eső, ahogy mentünk. És a különböző állomáshelyeken, Dorogon, Piliscsabán nyitott helyeken voltunk, egyik helyen a futballpályán, a másik helyen a piactéren voltunk ömlő esőben. Nem tudom pontosan, hogy Dorogon vagy Piliscsabán volt-e, hogy egy katonatiszt azt ordította, rohadt zsidók, ilyen zsidók, olyan zsidók. Mi hátul mentünk. Egyszer csak odajött hozzánk, és azt mondta: „Én nem látok semmit, megyek előre, és amerre tudnak, szaladjanak, menjenek szét, mert viszik magukat Németországba!” És ugyanezt csinálta azokkal, akik elöl voltak. Úgyhogy teljesen szétengedte a társaságot. A nyilasok előtt azt mutatta, hogy ő milyen zsidógyűlölő, ugyanakkor rendes volt. De mi hatan, lányok, akik romot takarítottunk, együtt maradtunk. Azt mondtuk: „Hát most hova menjünk, mit csináljunk?” Inkább együtt maradtunk, és

így kivittek bennünket. Azok se jártak sokkal-sokkal jobban, akik elbújtak, mert a nyilasok összeszedték, kocsira rakták, és utánunk hozták őket.

Harkáig végig gyalog mentünk [Harka Soprontól délre van az osztrák határnál. Lásd még: halálmenetek Hegyeshalomba. – A szerk.]. Ott nyitott pajtákban voltunk elhelyezve, szalmán. Ezek a pajták elől-hátul nyitva voltak. Egy lavórt adtak, aztán kint az udvaron mosdottunk meztelenül, hogyha nem akartunk már rögtön tetvesek lenni. Ott jöttek-mentek a parasztok, és mi meg szégyentelenül mosakodtunk, mert nem lehetett mit csinálni. A latrinára a kert végén, valahova elég messze kellett menni, ahová egy magyar nyilas kísért bennünket, nehogy megszökjünk. Úgyhogy ő ott végigasszisztálta, amíg mi elvégeztük a dolgunkat. Ott kihajtottak bennünket sáncot ásni a határba. Ástuk a sáncot, hogyha az orosz tankok jönnek, akkor legyen min nevetniük.

A németek felügyeltek bennünket, volt ott Wehrmacht meg SS, akik mindig lovon jöttek. Az egyik Wehrmacht-tiszt egész rendes volt. Nagyon sokat dolgoztunk, hogy minél nagyobb legyen az árok. Decemberben már nem kaptunk ennivalót. Mellettünk egy disznóól volt, és amikor a paraszt kihozta a disznóknak a főtt krumplit, szegény disznók éhen haltak, mert mi ettük meg, amit nekik szántak. Gyorsan kiszedtük a krumplit a vályúból, és azt ettük, meg a száraz kukoricát, ami föl volt akasztva.

Ez decemberben volt, Harkán. Egyik este jöttek a németek, és elkezdtek ütni-verní, rugdosni bennünket, ahol értek. Azt hiszem, akkor este kihajtottak bennünket az állomásra, és akkor vonatra ültünk. Valamikor éjszaka érkeztünk Lichtenwörthbe. Csak utólag tudtuk meg, hogy hol vagyunk. Ott egy gyárépületben szállásoltak el bennünket, amit az első napokban ragyogónak éreztünk, mert egy fedett csarnokban voltunk. A sorok hajókra volt osztva: első, második, harmadik. Én az ötödik hajóban voltam. Szalmán feküdtünk, és egyszerre fordultunk jobbra és balra, mert másként nem volt hely. Fűtés nem volt. Körülbelül kétezerötszázan voltunk a csarnokban, főleg nők, csak nagyon kevés férfi volt. És csukott vályú volt, ahol lehetett mosakodni. Tehát nem nyíltan. De ott is vegyesen: férfiak, nők együtt. Egy magas, szőke SS volt a lágerparancsnok. Hát itt se kaptunk enni, minimális volt az ennivaló. Eltetvesedtünk rettenetesen, úgyhogy a napi szórakozásunk az volt, hogy tetveztük magunkat. De hiába. És itt aztán elől-hátul, szóval itt körben haltak meg az emberek. Nagyon-nagyon rossz körülmények közé kerültünk. Ha kaptunk egy-egy negyed kiló kenyeret, nem tudom én, hány napra, ha hoztak egy valamilyen levest kondérban, akkor annak se íze, se bűze nem volt, de legalább volt valami. Borzasztó volt látni, ahogy az emberek belemásztak a kondérba, és egymást ölte próbálták, ami a kondérban volt még, kikaparni. Embertelen körülmények között voltunk.

Volt egy olyan idő, amikor egy másik parancsnok jött a szőke helyett, és az egy kicsit engedékenyebb volt. Voltak lányok, akik kiszöktek este a faluba, mert voltak olyan családok, osztrákok, akik várták, és krumplit, kenyeret adtak enni. De akik kimentek, nem adtak másoknak semmit. Voltak falusiak, akik nagyon rendesek voltak. Lichtenwörthben emlékmű is van azoknak az osztrákoknak az emlékére, akiket kivégeztek a németek, mert segítettek a táborlakóknak.

1945. április másodikán, délben fél egykor szabadultunk fel, húsvét hétfője volt. Már ezt megelőzően is hallottuk, hogy Wienerneustadtot és Bécsset erősen bombázták, mert közel voltunk. Az SS-ek meg a németek már egy pár nappal korábban menekültek. Hallottam, amikor nem sokkal korábban arról beszéltek, hogy itt van egy kocsi, amelyik fertőtleníteni fog bennünket, és a ruhákat, mindent kivisznek, és úgy fertőtlenítenek. Az volt a problémánk, hogy miben leszünk

akkor, hogyha lefertőtlenítenek. Mert mi nem hallottunk Auschwitzról, mi nem tudtuk, hogy ott mi történt. És most tudtuk meg Szita Szabolcs holokausztkutatótól, hogy egy pár nappal korábban ott járt az Eichmann. Tehát ha nem jönnek be az oroszok, akkor mi se vagyunk, mert ugyanúgy fertőtleníttetek volna bennünket, mint Auschwitzban [Tudniillik elgázósították volna őket. – A szerk.].

Április elsején éjjel már egyedül maradtunk. Ez nagy boldogság volt, mert tudtuk, hogy itt van a vége a dolgoknak. Valahonnan összeszedtek valami fehérét, amit kiraktak a tetőre. Az első orosz katona másnap fél egykor jött be. Ez volt a felszabadulásunk. Kinyitották a raktárt, ami tömve volt ennivalóval. Sajnos az emberek megrohanták a raktárt, és ez volt a haláluk, hogy ettek. El voltunk szokva az ennivalótól, és ebben is nagyon sokan meghaltak.

Lichtenwörthben volt egy szoba, amit tetvesszobának hívtunk. Aki föladta, és nem tervezte magát, oda bekerült, onnan ki nem jött. Én tifuszos voltam, mert általában tifuszosak voltunk. Lábra se tudtam állni. Amikor felszabadultunk, azt mondtam, hogy én nagyon félek, és ha a kapuig ki tudok menni, akkor elindulok, mert nem tudom, hogy az SS-ek nem jönnek-e vissza, és nem gyilkolnak-e le bennünket. Ki tudtam menni a kapuig.

Még Harkán találkoztam össze az unokabátyám menyasszonyával, Feit Marival és az anyjával. Végig együtt is maradtunk, hárman együtt jöttünk haza. A néni nem volt flekkes [A flekktífusz vagy kiütéses tifusz magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.], de Mari nem volt magánál. Ő még él, hál' istennek. Szoktam vele találkozni, amikor a lichtenwörthiekkel összejövünk.

Elindultunk. Az első éjjel az erdőben aludtunk. Másnap bementünk egy házba, és ott töltöttük a napot. Utána gyalog indultunk el haza. Útközben találkoztunk francia katonákkal, akik szintén azon a környéken voltak deportálva. Rendesek voltak, enni adtak. Marit betették egy tolókcocsiba, és egy ideig tolták, mert menni se tudott. Én még valahogy elgyalogoltam. Aztán fölvettek bennünket orosz teherautóra. Elvittek bennünket valahova, mondták, hogy hazahoznak Magyarországra, de aztán otthagytak. Ahogy így vándoroltunk, bekerültünk egy gazdaságba, ahol enni adtak nekünk. Így kerültünk át a határra, Csornára. Csornán akkor indult az első vonat, arra fölszálltunk, és a platón utaztunk. Székesfehérváron át kellett szállni egy másik vonatra, amivel a ferencvárosi pályaudvarig jöttünk.

Addig nem is gondoltam arra, hogy nekem esetleg nincs meg senkim. Nem tudtam, hogy mire jövök haza. Amikor leszálltunk a pályaudvaron, ott állt a peronon egy nő, és egyből látta, hogy én deportálásból jövök. Csak rám kellett nézni, csont és bőr voltam és tiszta rongy. Érdeklődött, mert az ő férjét is elvitték Auschwitzba. Akkor tudtam meg, hogy mi volt ott. Addig nem tudtam.

Auschwitz szigorúan el volt zárva. Aki azt mondja, hogy hallott róla, nem hitte el. Van, aki azt mondja, hogy nem hallott róla. Azt tudtuk, hogy vannak koncentrációs táborok, de azt nem, hogy gázkamrák vannak. És azt se tudtuk, hogy szétválasztják az embereket. Utána tudtuk meg, hogy mi történt. Szegény nagynénémet Törökszentmiklósról elvitték Auschwitzba. Nem is jött vissza. Írt egy lapot, amire az volt írva, hogy a munka dicsőség. Még küldhettek egy lapot ezzel a felirattal, és hogy jól vannak [Mint Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003) című könyvének glosszáriumában olvasható: „A deportált zsidóktól, akik közül sokat mindjárt elgázósítottak, megkövetelték, hogy e »helységet« (ti.

Waldsee-t) feltüntetve írják meg haza, hogy jól vannak.” – A szerk.]. És aztán kész, ennyi volt. Anyu törökszentmiklósi családjából senki sem jött vissza Auschwitzból.

Harminc kilóval jöttem haza, a bőr rám volt száradva, csont és bőr voltam. Amikor megérkeztem, és összetalálkoztam az ismerősökkel, összevissza csókoltak, öleltek. Az elsők között voltam, aki hazajöhettem. Ott voltak a Bokor lányok, akik tisztítósok voltak, és egy nagyon rendes bácsi, egy szabó mondta, hogy az anyám és a testvérem megvan, ami már egy nagy megnyugvás volt. Azt is mondták, hogy apámról nem tudnak semmit. Amikor megérkeztem a Dob utca 71-be, rögtön a kádba raktak. A ruhámat, mindent bedobtak egyből a kályhába, mert a hajam is így lengett a tetűtől. Küldtek P. nagynénémért. Anyám nem volt otthon, mert akkor már megnyitott itt a házban [a Népszínház utcában, ahol a háború előtt a boltjuk volt. – A szerk.], a mi volt üzletünkben. Anyu kiigényelte az üzlethelyiséget, és megkapta. Teljesen üres volt, amikor megkapta, a nagybátyám adott árut. Mindenfélét árult, amit a nagybátyám adott neki, mert nekik vasnagykereskedésük volt. A nagybátyám veje őskeresztény volt, és annak a nevére maradt az üzlet. És próbálta segíteni anyámat, hogy valamit csináljon, hogy valamit kezdeni tudjunk.

Úgy tudom, hogy apám, amikor megtudta, hogy engem elvittek, utánam jött, hogy megtalálja. Utána már csak annyit tudtam róla, hogy ő Sopronkőhidán volt, és aztán elvitték Mauthausenbe. Onnan került át Günskirchenbe [Mauthausen egyik altábora volt. – A szerk.], kórházba és ott halt meg. Ötven éves volt, a legszebb férfikorban vitték el. Volt egy zsidó alkalmazottunk, aki apával együtt volt deportálva Mauthausenbe, és a felszabadulás után jött, hogy jön haza apám, mert ő is fölszabadult. Tévedett. Amikor az újságban közölték a Mauthausenban elhunytakat, apám az elsők között volt. Állítólag kapott egy furunkulust vagy egy vérmérgezést, és abba halt bele.

Az öcsém egy ideig bent volt a Vadász utcában, ahol a svédeknek volt valami gyerekmentő részük [A Vadász utca 29-ben a svájci követség kivándorlási osztálya működött, és itt volt a haluc fiatalok illegális tevékenységének központja is. Lásd: Üvegház; haluc fiatalok. – A szerk.], és a Perczel Mór utcában is volt a Vöröskeresztnél [lásd: vöröskeresztes gyermekmentés]. Anyu a nagynénémekkel a gettóban, a Nyár utcában volt. Amikor a testvérem megtudta, hogy anyu benn van a gettóban, elszökött a Vadász utcából, és bement hozzá. Ők végig anyámmal a gettóban voltak. A Nyár utcai házat, ahol a családom a gettóban volt, bombatalálat érte. A testvérem és a nagybátyám fönt voltak az emeleten, a lakásban, mikor ez a bombatalálat levitte a fél emeletet. Szerencsére, mellettük szakadt le az emelet. Átköltöztek a Rumbach Sebestyén utcába az unokanővéremhez. A felszabadulás után is ott maradtak egy darabig, mert a régi lakásba nem lehetett visszamenni, mivel azt egy kibombázott foglalta el.

A volt nagykereskedőnk ebben a házban [a Népszínház utcában, ahol a háború előtt a boltjuk volt – A szerk.] lakott, a harmadik emeleten egy nagy, négyszobás lakásban. A nagykereskedése a szomszéd házban volt. Ő szintén zsidó volt, és a családját elvitték. Azt mondta, hogy jöjjünk ide, amíg a családja nem jön vissza. Így kerültünk a Népszínház utcába. Az unokáját kivéve senki se jött vissza. A nagykereskedő lakása a mostani lakásom mellett volt. Ebben a lakásban korábban a Toldyék laktak. A férfi annak a csendőrezredesnek volt a testvére, aki az aranyvonatot vitte ki. De ő akkor már nem élt, csak a felesége meg a két lánya és a veje. Amikor ők is elköltöztek, megürült a lakás. Akkor mondta Toldy néni, hogy jöjjünk át, és elmentünk elintézni, hogy a társbérletet megkapjuk. A két szobát megkaptuk, és a harmadik maradt az övék. Nem volt semmink. Kaptunk kölcsön paplant meg dunnát, és a földön aludtunk. Nulláról kellett kezdeni mindent.

Tizenhét éves voltam ekkor. Az iskolába nem mentem vissza. Nem is tudtam volna, mert anyunak segitettem az üzletben. Edényt és porcelánt is árultunk. Az üzleten kívül a hetipiacon is árult anyu. Amikor a piacra ment, én voltam az üzletben.

Blau Juli barátnőmmel a felszabadulás után beszéltünk róla, hogy elmegyünk Magyarországról, de énnekem se volt otthon apám, neki se volt otthon az apja, ezért úgy döntöttünk, hogy megvárjuk, míg hazajönnek. Aztán mindketten férjhez mentünk, és itthon maradtunk.

A férjemet, B. K.-t 1945-ben ismertem meg. 1915-ben született Ózdon. A szülei korán meghaltak. Miskolcon élt, kirakatrendezőként dolgozott. Miskolcra Debrecenbe menekült, egy szanatóriumba, onnan deportálták Ausztriába [Braham egyik forrása szerint Debrecenből 6841 zsidót Strasshofba deportáltak. Lásd: Strasshof. – A szerk.]. Szintén Bécs mellett volt, valamilyen tejgazdaságban dolgozott. Amikor felszabadult, akkor nem ment vissza Miskolcra, hanem idejött lakni a nagynénjéhez, aki az emeleten lakott. A házban ismerkedtünk össze, és ebből szerelem lett. 1947-ben megesküdtek a nyolcadik kerületi elöljáróságon. Csak polgári esküvőnk volt. 1949-ben szültem. Amikor 1947-ben férjhez mentem, akkor Toldy néni meg is halt, így megkaptuk az egész lakást. Anyámmal együtt laktunk ebben a lakásban.

1950-ben bezártuk az üzletet, mert nem ment. Anyu itt maradt a gyerekekkel, én meg elmentem dolgozni a Felvonógyárba. Segéd munkásként a mintaraktárba kerültem. Regisztráltam az öntőnek és az öntőalkatrészeknek a mintáit, amibe a vasat öntik. Halvány gőzöm nem volt, hogy eszik vagy isszák az egészséget. Aztán belejöttem valahogy. Akkor áthelyeztek mérősnak [MEO – minőségellenőrzési osztály – A szerk.]. Ott a már kész gépekhez kaptunk egy több oldalas műszaki leírást. A legkisebb csavartól egészen a kész felvonók alkatrészeiig kellett ellenőriznem, hogy jól összeállították-e a darabokat. A festést is ellenőriztük. Nekem teljesen idegen volt ez a közeg, de végül annyit voltam lent a műhelyben, szinte ott éltem, hogy megszerettem, és szerettem volna esztergályosnak tanulni.

Elküldtek gépipari tanfolyamra, alapfokú és felsőfokú MEO-tanfolyamra és mindenféle más tanfolyamra. A személyzetis állandóan szekált, hogy menjek gépipari technikumba, végezzem el a gépipari technikumot. Semmi indíttatásom nem volt rá, hogy elvégezzem. 1954-ben elkerültem a Felvonóból a Fővárosi Kézműipari Vállalathoz. Ott is el kellett végezni egy MEO-tanfolyamot. Utána kétéves vezetői tanfolyamra mentem a Leövey Klára Közgazdasági Technikumba. Ott volt két tanár, a matematika, és aki tervet tanított. Ők beszéltek rá, hogy jelentkezsek, és el is végeztem a négy évet. Munka után jártam iskolába. Nagy szerencsém volt anyámmal, mert főzött, nekem nem kellett háztartást vezetni, hanem tudtam tanulni. Négyen összefogtunk, és együtt tanultunk. Volt egy matematikatanárunk, aki mindig itt volt nálam fönn. Úgyhogy ő foglalkozott velünk. Együtt készültünk a beszámolókra, beosztottuk, hogy ki mit tud jól, és akkor az nagyon jól megtanulta, aki tudott jobban, az tanította a másikat.

Esti dolgozók évfolyama volt, de rendesen le kellett érettségizni, úgyhogy a bizonyítványom egész jó lett. Nyelv kivételével minden tárgy volt. Szakmai tárgyak is: könyvelés, terv, statisztika, matematika, anyagismeret. Politikai gazdaságtant is kellett tanulnunk. Nem volt egyszerű, mert megkövetelték nagyon a tudást. Negyven éves voltam, amikor leérettségiztem. Az előmenetelemnek nem volt feltétele az érettségi, én már akkor is részlegvezető voltam. Beadtam az érettségi bizonyítványomat, beírták a számot. Soha az életben többet nem kérték. Csak az számított, hogy jól vagy rosszul végzem a munkám. Ötvenkét évesen még elküldtek a könnyűipari

minisztériumi középkáderképző kétéves iskolájára. A Láng Gépgyárba jártunk. Nem vettük komolyan ezt a kétéves dolgot. Amikor befejeztem, föl hívtam a személyzetist, és megmondtam, hogy ez volt az életem utolsó vizsgálja. Engem többet nem küldjenek iskolába.

A testvérem is négy polgárit végzett. A Német utcába járt, akkor ott volt a polgári iskola. Gyönyörűen rajzolt. Cinkográfus szeretett volna lenni, de zsidóként már nem vették föl. A felszabadulás után letette aztán a nyomdai gépmester vizsgát, és elhelyezkedett egy nyomdában. Nem sokáig dolgozott gépmesterként, mert behívták katonának. Ott kiemelték a jó íráskészsége miatt. Ez 1950-ben volt, amikor az első újságíró-iskola indult. Géza bekerült, és elvégezte az újságíró főiskolát. Utána a honvédség lapjánál volt rovatvezető, ha jól tudom. Onnan átkerült a vasúthoz, ahol szintén egy rovatot vitt.

Megnősült, és 1952-ben megszületett a fia. 1956-ban kimentek Svédországba [Az 1956-os forradalmat követő hetekben mintegy 200 000 ember hagyta el az országot. Lásd: 1956-os forradalom; disszidálás. – A szerk.]. Ott már nem tudott újságíróként dolgozni. Megkeresték őt az ottani magyarok, de Magyarország ellen kellett volna cikkeket írni neki, amit nem akart, mert családja volt Magyarországon, és haza is akart majd jönni, ha lehetséges.

Svédországban a legnagyobb újságkiadó nyomdájában dolgozott mint gépmester. A nyelvet, ha nem is olyan hamar, de megtanulta. Most is azt mondja, hogy még most se tud jól beszélni, mert a magyar akcentusa megmaradt. Két kisebbik fia már Svédországban született, ők már svédek, nem is tudnak magyarul. A testvéremnek szép nyugdíja van, gondtalan, és a gyerekei is mind nagyon jól vannak. Az öcsém első felesége zsidó volt, a második nem. Szóval a három fia és az unokák már mind svédek, ők nem is mondják azt, hogy ők zsidók. Svédországban azt mondják, hogy ők nem tudják, mi az, hogy zsidó. A feleségek meg abszolút svédek.

Mindig tartottuk a kapcsolatot. Miután elmentek, elkezdtem a Szabad Európát hallgatni. 1967-ben pont akkor voltam náluk Svédországban, amikor Izraelben kitört a háború [lásd: hatnapos háború]. Az öcsém minden évben jött, és most is minden évben jön.

Hetvenöt éves koromig dolgoztam a Kézműipari Vállalatnál. Végig részlegvezető voltam. Nyugdíjasként 1987-től a nyugdíjas szakosztályt vezettem. Eleinte nagyon sok, ezerkétszáz vagy ezerháromszáz nyugdíjasunk volt. Nagy kultúréletet éltünk. A Majában, úgy hívtuk, a Majakovszkij utcában [ma: Király utca – A szerk.], a Gólya [Áruház] fölött volt egy nagy kultúrhelyiségünk. Egy terem volt színpaddal. Voltak nyugdíjasrendezvények, kirándulások. Segélyeket adtunk, üdülés volt. Volt a vállalatnak nyaralója Tahiban [Tahitótfaluban]. Nagyon szép nyaraló, ahova nagyon szerettek a nyugdíjasok menni.

A dolgozóim általában szerettek. Nagyon sokat jártam vidékre, mert parasztasszonyokat tanítottunk be varrni. Több vidéki egységem volt, amit megszerveztem, megalakítottam. Tanácselnökökkel volt kapcsolatom, mert ők biztosították a klubhelyiséget, és ezért velük kellett megbeszélnem a dolgokat. Nem volt semmi problémám munkaügyi vonalon.

Az 1950-es években kerestük a helyünket. Fiatalok voltunk még, megvoltak a lehetőségeink a szórakozásra. Elmehettünk étterembe, nem okozott problémát elmenni ebédelni vagy vacsorázni. Dacára annak, hogy sosem voltunk nagy jövedelmű emberek, nem éreztük soha, hogy nélkülözünk. Négyen éltünk együtt, ketten kerestünk, kettőt el kellett tartani. Anyukámnak nem volt semmi

jövedelme, se nyugdíja, se kegydíja, semmit nem kapott. És persze a lányomat is el kellett tartani, iskoláztatni, ruházni. Bár a férjem 1954-től kijárt külföldre, nem volt kacsalábon forgó palotánk.

Megvolt a társaságunk, és nem foglalkoztunk politikával. Vegyes társaságunk volt: zsidó és keresztény barátaink is voltak, de a közvetlen barátaink, akikkel összejöttünk, inkább zsidók voltak. Éltük az életünket. Jártunk párttaggyűlésre, amikor volt. A körülmények és az események arra predesztináltak, hogy belépjek a pártba. Mindig baloldali érzelmű voltam. 1945-től MSZMP tag voltam [A kommunista párt csak az 1956-os forradalom után vette fel az MSZMP nevet a kompromittált MKP, illetve MDP név helyett. – A szerk.] egészen addig, ameddig megszűnt az MSZMP, és MSZP lett. Az MSZP-be már nem léptem be. 1950 óta szakszervezeti tag vagyok. Először szakszervezeti vonalon dolgoztam, a munkaügyi bizottságnak voltam az egyik tagja. Aztán már, nem emlékszem, hogyan, a vállalatnál beneveztek pártvezetőségi tagnak. A gazdasági vonalon voltam, ami azt jelentette, hogy a pártbélyegeket osztottam szét a bizalmiknak, összeszedtem, és elmentem a pártbizottságra. A pártban nem volt téma, hogy kinek milyen a vallása. Szóba se nagyon került a téma, akkor ez nem volt jellemző. Nem beszéltünk róla, mert tudták, hogy zsidó vagyok.

A férjem kirakatrendező volt, dekoratőr. Az Illatszer [kereskedelmi vállalat volt] dekorációrészlegének volt a vezetője. A Hungexpo révén magyar kiállításokat rendezett külföldön. Kijárt külföldre a magyar kiállításokkal. Ő volt az első, aki 1958-ban, Brüsszelben az első magyar világkiállítási részvétel alkalmával a dekorációt csinálta. Kint volt kilenc hónapig.

Nem volt kellemetlenségem amiatt, hogy az öcsém disszidált. Érdekes módon, soha nem merült fel a dolog, pedig a férjem kijárt külföldre. 1958-ban, amikor a férjem szerette volna, hogy kimenjek hozzá, akkor voltak nehézségek, és akkor a férjem kiverte a huppot, hogy bezzeg a Váci utcából a maszekok megkapták az útlevelet és kimentek, a feleségem meg nem [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél]. És akkor a Bihari elvtárs volt a belügyminiszter-helyettes, elintézte, hogy ki tudjak menni. Végül két hónapig kint voltam. Az volt az első nyugati utam életemben.

1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] is mindenáron el akartam menni. Két cirkuszt már megéltem itt, egy harmadikat már nem akarok itt megélni. A Kézműnél dolgoztam, a Váci utca 12-ben volt a részleg. Október huszonharmadikán délelőtt jöttek a belkerből a lányok, hogy jaj, gyertek ki az utcára, forrong minden. Sinkovits Imre [(1928–2001) – színész, 1963-tól a Nemzeti Színház örökös tagja volt, a Nemzet Színésze cím birtokosa. – A szerk.] a 12 pontot szavalta a Petőfi-szobornál, darutollas kalapokban mentek a Váci utcában. Amikor láttam kiírva, hogy „Itzig, nem viszünk Auschwitzig”, mindenképpen el akartam menni. A probléma csak az volt, hogy nem volt pénzünk. Gondolkodtunk, hogy most mit csináljunk. Volt egy szomszédunk, aki azt mondta, hogy ha kiteszük a lábunkat, akkor bejön a lakásba. Ha anyámat itt hagytuk volna, mit csinál pénz nélkül? Vagy vittük volna magunkkal? Azt se tudtuk, hogy mi mit tudnánk csinálni. És akkor mi lesz, ha vissza kell jönni, mert elkapnak a határon? A férjem nem akart jönni. Minden barátja kiment. Az egész környék kiürült, ismerősök, barátok, mindenki elment Nyugatra, Amerikába, Kanadába, mindenfelé.

A szomszéd házban lakott egy házaspár, akivel jóban voltam. A nővel sokat hülyéskedtünk, mondtuk, hogy na, kimegyünk Izraelbe. 1956-ban, amikor a cirkuszok voltak, vagy talán 1957 elején, fogták magukat, és tényleg kimentek Izraelbe. Pár hónap vagy fél év múlva visszajöttek. Egy másik barátunk is kiment Izraelbe, de három hónap múlva visszajött, mert nem tudott

megszokni ott. Mi itt maradtunk. A barátaink minden nap telefonáltak Bécsből, hogy gyertek, várunk benneteket. Minden áldott este vita, veszekedés volt, mert én nagyon menni akartam, a férjem viszont hallani se akart róla. Ő szívvel-lélekkel baloldali ember volt, és semmi ingerenciája nem volt, hogy kapitalista országba menjen. Az igazsághoz tartozik az is, hogy ő vezető állásban volt, és ezért nem bírta volna elviselni, hogy neki dirigáljanak.

Zsidó érzelmű vagyok, de nem vagyok vallásos. A férjem jesivába járt, de ő sem volt vallásos. Nem tartottuk a zsidó ünnepeket, de a karácsonyt vagy a húsvétot sem. A hozzátartozóim mind zsidó temetőben vannak eltemetve. Néha mondok kádist [A kádis elmondásának szigorú szabályai vannak. Lásd: kádis. – A szerk.], megtartom a járzeitokat, és Jom Kipurkor böjtölök. Anyám emlékére elmegyek a Dohány utcai templomba nagyünnepekkor.

Anyuval mindvégig négyesben laktunk. Jól kijöttek a férjemmel. Nagyon sokat segített nekem. Ő vitte a háztartást, és a gyereket is ő nevelte, mert én reggeltől estig dolgoztam, meg iskolába jártam. 1970-ben halt meg.

A háború előtt jóban voltam az unokatestvéreimmel. Az egyik unokahúgom Németországban él, a másik Ausztráliában, de már meghalt. Akik itt vannak, azokkal van, akivel jóban vagyok [van, akivel nem]. Például a nagybátyámnak a fiát harminc éve láttam utoljára. Teljesen szétesett ez a család.

Korán maradtam egyedül. A férjem 1987-ben halt meg. Zsidó temetőben van eltemetve. Aktív életet élek, olvasok, nézem a hírműsorokat, eljárók színházba és moziba, bridzselek. Nagyon szeretek utazni, már majdnem egész Európát bejártam. Kétszer voltam Izraelben. Először 1991-ben, az öbölháború előtt voltam kint. Az nagyon nagy élmény volt nekem. Végigbőgtem az egész utat, kezdve itt, Ferihegyen, mert együtt mentünk az oroszok egy részével [Az 1990-es években több ezer szovjet zsidó Magyarországon keresztül vándorolt ki Izraelbe. – A szerk.]. Nekem borzasztó volt látni ezeket az embereket, batyuval, kutyával. Öregek, sánták, tolókocsival. Borzalmas volt.

A barátnőmmel, Luluval és a férjével, Sándorral utaztunk együtt. Hajnalban érkeztünk Tel-Avivba. Amikor kinéztem a repülő ablakán, láttam, hogy nagy tömeg áll ott lent. Mondom a barátaimnak, hogy ezek nem minket várnak. De integettek és énekeltek. Az oroszokat várták. Mondanom se kell, hogy sírva szálltunk le a gépről. A nyakunkba borultak. Mondtuk, hogy mi nem vagyunk oroszok. Nem baj, mondták. Az oroszokat félrevitték, és adtak nekik vodkát.

Ez egy nagyon szép út volt. Netanián laktunk szállodában. Az egyik barátnőm, akivel 1944-ben romot takarítottunk, Rison Lecionban él. Amikor megérkeztem, fölhívtam telefonon, hogy itt vagyok kint, Netanián. Ők már voltak kétszer Pesten, mielőtt én kimentem. Egy napra odamentem hozzájuk látogatóba. Nagy boldogság volt vele találkozni. Olyan boldog voltam látni azt a sok gyereket, azt a sok fiatalot. És olyan gyönyörű volt tényleg minden. Szombaton egy ligetben sétáltunk. A gyerekek ott játszottak, minden vidám volt. Minden.

Pont úgy voltam kint, hogy volt egy gyásznapi is akkor. A gyásznapi borzasztó volt. Rettenetes rossz élmény volt látni a tévén, ahogy hozták ezeket a fiatalokat, akik meghaltak a háború alatt. Megszólalt a sziréna, és minden megállt, mi is leálltunk. Üzletben voltunk, és mint a cövek, egy pillanatra le kellett állnunk. Aznap este kezdődött a függetlenség ünnepe [A Jom Hacmaut, azaz a

Függetlenség Napja, amelyen Izrael állam megalakulását ünneplik, a zsidó naptár szerint Ijar hónap 4-én van, ami 1991-ben április 18-ra esett. – A szerk.]. Az valami csodálatos élmény volt. A főutcahoz közel dobogók voltak felállítva, és mindenütt zene és vidámság volt. A fiatalok mindenkit és mindent bespricceltek fehér habbal. Szóval tényleg csodálatos volt.

1989 nem volt különösebb megrázkódtatás nekem. Nem éreztem meg az átmenetet valahogy. Ugyanannál a vállalatnál ugyanolyan beosztásban voltam. Ugyanúgy kellett dolgozni. Szóval nem éreztem, kivéve, hogy sok emberben csalódtam. Különösen olyanokban, akik korábban melldöngető funkcionáriusok voltak, és most ugyanolyan nagy melldöngetéssel pont az ellenkezőjét csinálták. Ettől hányingere van az embernek. Nézem a tévét, és látom, hogy emberek úgy mennek egyik pártból a másikba, keringenek, mint gólyafos – ahogy szokták mondani – a levegőben. Ezek a karrieristák. Én a legaljasabbnak azokat az embereket tartom, akik pálfordulást csinálnak. 1989-ban szabadott már mindenfélét mondani. Akkor talán nem voltak annyira antiszemita felhangok. De azért azóta mindenki szépen hallatja a hangját.

Fantasztikus, hogy megint érzik az emberek, hogy össze kell tartozni. Mert valahova tartozni kell. A keresztényekhez nem tud az ember úgy tartozni, mert egy szólas, akaratlanul egy rossz szó, az már az embert taszítja. A zsidóknál se azt kapja az ember, amit szeretne. De azt inkább el tudja fogadni, ha nehezen is. Tényleg úgy van, mint a Cyrano orr-monológjában, hogy ha más szid, azt nem tűröm, de magamat kigúnyolom, ha kell. Mert ha egy zsidó vagy én azt mondom, hogy „egy ronda zsidó”, az más, mint hogyha egy keresztény mondja, hogy „ez egy ronda zsidó”. Vagy más az, hogy mikor azt mondja – mint a keresztények szokták mondani, ugye –, hogy ez egy nagyon rendes zsidó ember vagy egy nagyon rendes zsidó orvos, vagy egy nagyon rendes... Azért mindig hozzáteszik, mert ez úgy hozzátartozik nekik, hogy „na hát ez egy rendes zsidó”.

Az, hogy zsidó vagyok, azt hiszem, mindent megmond. Minden, ami a zsidósággal történik, megérint. A rossz fáj, a jónak örülök. Ezt jelenti nekem a zsidóság. Más életformánk is van, az bizonyos. Nem másképp élünk, mint a keresztények, de talán zártabban élünk. A zsidók általában véve, bármi történt, mindig talpra tudtak állni. Nem koldultak, nem kértek, most se járnak az önkormányzathoz segélyért. Ez az, amit nem tudnak megbocsátani nekünk. És az is szálka mások szemében, hogy a zsidó családokban mindig a legtöbbet akarják kihozni a gyerekekből. Ez egy olyan hozzáállás, hogy „mutasd meg, több legyél!”. A Nobel-díjasok hetven százaléka zsidó. Sok a művész is, mert földet nem lehetett venni [Magyarországon a zsidók az 1850-es évekig nem rendelkezhetek földdel, telekkel és ingatlannal, nem foglalhattak el állami hivatalokat sem. Árutermeléssel és eladással, valamint pénzügyletekkel foglalkoztak. – A szerk.]. Mi lett a zsidókból? Kereskedő, orvos, ügyvéd, művész – mind szellemi foglalkozás.

Járni nem járok oda, de a Nagy Fuvaros utcai templomból minden hónapban jön egy hölgy, akinek fizetek adót. Négy-öt éve lehetett, hogy Ági barátnőmnek, aki Izraelben él, jött a barátnőjének a lánya és a férje Izraelből. Megkértek, hogy mivel pont Pészahra jönnek, széderre próbáljak valamit szervezni. Elmentünk a Nagy Fuvaros utcába, és mondtam, hogy az ismerőseim Izraelből jöttek, és szeretnénk itt széderezni. Csodálatos széder volt, mert a sok kis öreg körbefogta őket a rabbival együtt, és énekeltek.

Minden hónap utolsó hétfőjén a Síp utcában összejövételük van a lichtenwörthieknek. És még hál' istennek, elég szép számmal jövünk össze. Gedei Márta a vezetőnk, nagyon szépen összetartja a csoportot. Arra mindig elmegyek. Ott egy beszámoló van, hogy ki mit végzett, mit csinált egy

hónap alatt. Sajnos sorban halnak meg az emberek. Én még fiatalnak számítok a hetvennyolc évemmel, amit én se akarok elhinni már. Kaptam kárpótlást a Claims Conference-en keresztül.

Egyszer voltam kinn Lichtenwörthben, már nem tudom, hányadik évfordulón. Semmit nem éreztem. Teljesen megváltozott, modern irodaépületet állítottak elé. Az udvarba be lehetett menni. Benéztem az ötös hajóba, ahol feküdtem. Egy vályúban mosakodtunk, és ott volt a tetűszoba, ahová ha bekerült valaki, onnan már ki nem jött, mert a tetűk megették. Ez már sehol sincs, nyoma se maradt. Auschwitzba, Mauthausenbe vagy ilyen helyre nem mennék el, az biztos. Menjen az, aki nem látta.

Csak addig akarok élni, ameddig el tudom magam látni, szellemileg és fizikailag rendben vagyok. Ha Isten őrizz, lerobbanok, akkor inkább a halál, mint élni tovább. Amikor belegondolok, nem tudom elképzelni magam a koromnak. Valahogy nem megy.